অধ্যায় ২ ঃ ভাৰতত জনসংখ্যা বৃদ্ধিৰ ধাৰা

অধ্যায় গাঁথনি

২.১ উদ্দেশ্য
২.২ পৰিচয়
২.৩ জনসংখ্যা বৃদ্ধিৰ নির্ণায়ক
২.৪ নির্ণায়ক জোখা পদ্ধতি
২.৪.১ অশোধিক সাধাৰণ জন্ম হাৰ
২.৪.২ সাধাৰণ গর্ভধাৰণৰ হাৰ
২.৪.৩ মৃত্যু হাৰ
২.৪.৪ নৱজাতকৰ মৃত্যু হাৰ
২.৪.৫ মুঠ প্রব্রজন হাৰ
২.৫ ভাৰতত জনসংখ্যা বৃদ্ধিৰ ধাৰা
২.৫.১ ভাৰতত এটা দশকৰ ভিতৰত হোৱা জনসংখ্যা বৃদ্ধি (Decadal Growth of Population)
২.৫.২ ভাৰতৰ জনসংখ্যাৰ সংৰচনা
২.৬ ভাৰতত জনসংখ্যা বৃদ্ধিত প্রভাৱিত কৰা কাৰকসমূহ
২.৭ অধ্যায়টিৰ পৰা আমি কি শিকিলোঁ
২.৮ অধিক জানিবলৈ
২.৯ অগ্রগতিৰ খতিয়ান
২.১০ আৰ্হি প্রশ্ন

২.১ উদ্দেশ্য

এই অধ্যায়টি অধ্যয়ন কৰি আপুনি —

- জনসংখ্যা বৃদ্ধিৰ নির্ণায়ক আৰু নির্ণায়কবোৰ জোখাৰ উপায়বোৰৰ বিষয়ে ব্যাখ্যা কৰিব পাৰিব।
- ভাৰতৰ জনসংখ্যাৰ বর্তমানৰ স্থিতি চিনাক্ত কৰিব পাৰিব
- ভাৰতত জনসংখ্যা বৃদ্ধিৰ ধাৰাবোৰ আলোচনা কৰিব পাৰিব
- ভাৰতত জনসংখ্যা বৃদ্ধিক প্রভাৱিত কৰা বিভিন্ন কাৰকৰ বিষয়ে বাখ্যা কৰিব পাৰিব।

২.২ পৰিচয়

এই অধ্যায়টিৰ জৰিয়তে আপোনালোকে জনসংখ্যা বৃদ্ধিৰ কেইটামান নির্ণায়ক আৰু জনসংখ্যা বৃদ্ধিৰ বিভিন্ন কাৰকৰ বিষয়ে জানিব পাৰিব। জনসংখ্যা বৃদ্ধি এটা শেহতীয়া পৰিঘটনা।

'জনসংখ্যা বৃদ্ধি' বোলা ধাৰণাটোৰে সময় বাগৰাৰ লগে লগে জনসমষ্টি এটাত মানুহৰ সংখ্যা কিমান বাঢ়িল অথবা কমিল তাৰ হিচাপ আৰু কাৰণবোৰৰ কথা বুজোৱা হয়। সাধাৰণ মৃত্যুহাৰ কমি যোৱা বাবে, জন্মৰ সময়তে আয়ুস বৃদ্ধিৰ প্ৰত্যাশা বাঢ়ি যোৱা বাবে আৰু গৰ্ভধাৰণৰ হাৰ উচ্চ হোৱা বাবে ভাৰতৰ জনসংখ্যা অবিৰতভাৱে বৃদ্ধি পাবলৈ ধৰিছে। জনসংখ্যাৰ এই ক্ৰমবৰ্দ্ধিত হাৰৰ বাবে অহা অৰ্ধ দশকৰ ভিতৰত ভাৰত পৃথিৱীৰ ভিতৰতে সৰ্বাধিক জনবহুল দেশত পৰিণত হ'ব বুলি কোৱা হৈছে। ভাৰতৰ জনসংখ্যা বৃদ্ধিৰ হাৰ ২.২%। অৰ্থাৎ প্ৰতি বছৰে ভাৰতত ১৩ মিলিয়ন জনসংখ্যা বৃদ্ধি হয়। জন্ম, মৃত্যু আৰু প্ৰব্ৰজনৰ হাৰে জনসংখ্যা বৃদ্ধিত অৰিহণা যোগায়। কম বয়সতে বিয়া পতাৰ পৰম্পৰাগত নিয়ম বাবে জন্মৰ হাৰ বৃদ্ধি পায় আৰু পলমকৈ বিয়া পতাৰ বাবে জন্মৰ হাৰ কমিব পাৰে। ধৰ্মীয় বিশ্বাস আৰু প্ৰথাৰ বাবে মানুহে সন্তান জন্মৰ পুৰণিকলীয়া নিয়মবোৰ অনুসৰণ কৰাৰ প্ৰতি অধিক আগ্ৰহী হয়। কিন্তু আমি জনসংখ্যা বৃদ্ধিৰ নিৰ্ণায়কবোৰ নিয়ন্ত্ৰণ কৰিব পাৰোঁ।

পৃথিৱীৰ সকলোতে জনসংখ্যাৰ বিতৰণ সমান নহয়। পৃথিৱীৰ জনসংখ্যাৰ আধা এচিয়া মহাদেশৰ বাসিন্দা। ভাৰতত পৃথিৱীৰ মুঠ জনসংখ্যাৰ ১৭% লোকে বাস কৰে। এই পৰিমাণ সমগ্ৰ ইউৰোপ মহাদেশৰ নাইবা উত্তৰ আমেৰিকা তথা আফ্ৰিকাৰ সংযুক্ত জনসংখ্যাৰ সমান।

২.৩ জনসংখ্যা বৃদ্ধিৰ নিৰ্ণায়ক

জনসংখ্যা বৃদ্ধিৰ সবাতোকৈ উল্লেখনীয় নিৰ্ণায়ক কেইটা হ'ল জন্মহাৰ, মৃত্যুহাৰ আৰু প্ৰবজন। বিপদজনকভাৱে জনসংখ্যা বাঢ়ি যোৱাৰ কাৰণ হ'ল উচ্চ জন্ম হাৰ। জন্মৰ হাৰ উচ্চ হোৱাৰ কাৰণ হ'ল নিৰক্ষৰতা, পৰিয়াল পৰিকল্পনা বিষয়ক জ্ঞানৰ অভাৱ, কম বয়সতে বিয়া হোৱা, সামাজিক বিশ্বাস আৰু পৰম্পৰা, ল'ৰা সন্তান সম্পৰ্কে মনোভাৱ ইত্যাদি। মানুহৰ সন্তান জন্ম দিব পৰা ক্ষমতা বাঢ়ি যোৱাটোও জন্মৰ হাৰ বৃদ্ধি পোৱাৰ আন এক উল্লেখযোগ্য কাৰণ। থমছন আৰু লিৰিছৰ মতে, "গৰ্ভধাৰণৰ ক্ষমতা বুলিলে সাধাৰণতে কোনো এগৰাকী মহিলাৰ কোনো এটা গোটৰ প্ৰকৃত সন্তান জন্ম দিব পৰা পাৰদৰ্শিতাৰ বিষয়ে বুজোৱা হয়।" অৰ্থাৎ গৰ্ভধাৰণ ক্ষমতা মানে হ'ল মহিলাৰ সন্তান জন্ম দিব পৰা ক্ষমতা। গৰ্ভধাৰণ ক্ষমতা বেছি হোৱা মানে জন্মৰ হাৰ বাঢ়ি যোৱা। গৰ্ভধাৰণ ক্ষমতা বৃদ্ধি পোৱাৰ বহুতো কাৰণ আছে। যেনে-বিবাহৰ সাৰ্বজনীনতা, কম বয়সতে বিয়া হোৱা, অধিক সন্তান জন্ম দিয়াৰ সামাজিক প্ৰথা,ল'ৰা সন্তানক দিয়া অগ্ৰাধিকাৰ, দুৰ্বল অৰ্থনৈতিক অৱস্থা, ছোৱালীবোৰৰ নিৰক্ষৰতা, কৃষিজীৱি সমাজ ব্যৱস্থা ইত্যাদি। এই পৰিৱেশবোৰত মানুহৰ গৰ্ভধাৰণক উৎসাহিত কৰাৰ প্ৰৱণতা অধিক হয়। ই জনসংখ্যা বৃদ্ধিৰ প্ৰভাৱ পেলায়।

জনসংখ্যা বৃদ্ধি পোৱাৰ আন এক কাৰণ হ'ল মৃত্যুহাৰ কমি যোৱা। মৃত্যু হাৰ কমি যোৱাত সহায় কৰিছে চিকিৎসা বিজ্ঞান ক্ষেত্ৰখনত হোৱা অভূতপূৰ্ব বিকাশ আৰু স্বাস্থ্য সেৱা

মানৰ উন্নতি ঘটা কাৰ্যই। এই দুয়োটা কাৰকৰ যুটীয়া ফলাফল হিচাপে বহুতো মাৰাত্মক ৰোগ নির্মূল হৈছে অথবা প্রার্দুভাৱৰ যাত্রা কমি গৈছে। ইয়াৰ বাবে বর্তমান প্রতি হাজাৰ ব্যক্তিৰ বিপৰীতে মৃত্যুৰ সংখ্যা অনুমানিক ১৫ জন হৈছেগৈ। একেদৰে নৱজাতক আৰু প্রসূতি মাতৃৰ হাৰো লক্ষণীয়ভৱে কমি গৈছে। চিকিৎসা বিজ্ঞানৰ অত্যাধুনিক বিকাশ ঘটা বাবে সকলো ধৰণৰ বেমাৰকে দৰৱ আৰু অস্ত্রোপচাৰৰ জৰিয়তে নিয়ন্ত্রণ কৰিব পৰা হৈছে। ইয়াৰ উপৰি ব্যক্তিগত তথা চৌপাশৰ পৰিস্কাৰ-পৰিচ্ছন্নতাৰ ওপৰত জোৰ দিয়া, প্রদূষণ নিয়ন্ত্রণৰ ব্যৱস্থা গ্রহণ কৰা, সুষম খাদ্য খোৱা, স্বাস্থ্য সজাগতা গঢ়ি তোলা আদিৰ বাবেও বহুতো বেমাৰ কমি গৈছে আৰু মৃত্যুহাৰ হ্রাস পাইছে। শিক্ষাৰ প্রসাৰ ঘটা বাবেও আগতকৈ অধিক লোক স্বাস্থ্য আৰু জীৱন সম্পর্কে সজাগ হৈছে। মহিলাৰ মৃত্যুহাৰ কমাৰ কাৰণ হ'ল কম বয়সত বিবাহ নিষেধ কৰা আৰু মহিলা সাক্ষৰতাৰ প্রসাৰ ঘটোৱা। কিন্তু ইয়াৰ পৰিণাম স্বৰূপে জনসংখ্যা দ্রুতগতিত বৃদ্ধি পাইছে। সময় বাগৰাৰ লগে লগে মানুহৰ সংখ্যা বাঢ়ি যোৱাই হ'ল জনসংখ্যা বৃদ্ধি। মৃত্যুতকৈ হাৰ বৃদ্ধি পালেই সাধাৰণতে জনসংখ্যা বৃদ্ধি হোৱা বুলি হয়। কিন্তু প্রব্রজনো জনসংখ্যা বৃদ্ধিৰ এক উল্লেখযোগ্য কাৰণ। দেশ এৰি বাহিৰলৈ যোৱা লোকতকৈ দেশলৈ বাহিৰৰ লোকৰ আগমনৰ সংখ্যা অধিক হ'লেও জনসংখ্যা বাঢ়ি যায়।

অৱশ্যে জন্ম-মৃত্যুৰ হাৰৰ তাৰতম্যতকৈ প্রব্রজনৰ ফলত হোৱা জনসংখ্যা বৃদ্ধিৰ ভূমিকা দুর্বল। মানুহে যেতিয়া স্থায়ীভৱে বসবাস কৰাৰ উদ্দেশ্যেৰে এঠাইৰ পৰা আন এঠাইলৈ যায় তেন্তে সেই ঠাইৰ জনসংখ্যা বাঢ়ে। মাটিৰ নাটনি, আধুনিক সা-সুবিধাৰ অভাৱ, দুর্ভিক্ষ-ভূমিকম্প-বানপানীৰ দৰে প্রাকৃতিক দুর্যোগ, জাতি আৰু ধর্মৰ আধাৰত বৈষম্য, কম উপার্জন আদিৰ দৰে কাৰকৰ বাবেও আভ্যন্তৰীণ আৰু বাহ্যিক প্রব্রজন হ'ব পাৰে আৰু ইয়াৰ ফলত জনসংখ্যাও বৃদ্ধি হ'ব পাৰে। মানুহ সদায় উন্নত সংস্থাপনৰ সুযোগ থকা, জীৱন আৰু সম্পত্তিৰ সুৰক্ষা থকা, শিক্ষা আৰু স্বাস্থ্যৰ সুবিধা থকা স্থানলৈ গমন কৰে।

জানি থোৱা ভাল

- জনসংখ্যা বৃদ্ধি তিনিটা কাৰকৰ ওপৰত নির্ভৰশীল। কাৰককেইটা হ'ল-জন্ম হাৰ, মৃত্যু হাৰ আৰু প্রব্রজন।
- জনসংখ্যা বৃদ্ধি হোৱা বুলি তেতিয়া কোৱা হয় যেতিয়া
  - জন্ম হাৰ বৃদ্ধি
  - মৃত্যু হাৰ বৃদ্ধি
  - ভৱিষ্যৎ জীৱন সম্পর্কে সৃষ্টি হোৱা মনোভাৱৰ বাবে হোৱা প্রবজন।

২.৪ নির্ণায়ক জোখা পদ্ধতি

জনসংখ্যা বৃদ্ধি জোখাৰ কেইটামান আহিলা/উপায় আছে। জনসংখ্যা বৃদ্ধিৰ ধাৰা নির্ণয় কৰা পন্থা দুটামান তলত আলোচনা কৰা হ'ল।

২.৪.১ অশোধিত/সাধাৰণ জন্ম হাৰ (Crude Birth Rate/CBR)

জন্ম হাৰ মানে হ'ল কোনো এক নির্দিষ্ট সময়ত কোনো এক নির্দিষ্ট অঞ্চলত প্রতি এহেজাৰ ব্যক্তিৰ ভিতৰত শিশুৰ মুঠ সংখ্যা। জন্ম হাৰক সাধাৰণতে 'অশোধিত জন্ম হাৰ' বোলা হয় কাৰণ ই সমষ্ট জনসংখ্যাৰ জন্ম হাৰক সূচায়। ক্ষুদ্র জনসমষ্টিৰ সুনির্দিষ্ট বৈশিষ্ট্যৰ তুলনাত মুঠ জন্ম হাৰ এক অসংশোধিত জোখ। CBR তলত দিয়া নিয়মেৰে বাহিৰ কৰা হয়।

$$CBR = \frac{\text{এটা বছৰত জীৱন্তে জীয়াই থকা নৱজাতকৰ সংখ্যা}}{\text{জনসংখ্যা}} \times ১০০০$$

ধৰা হ'ল, কোনো অঞ্চলৰ জনসংখ্যা ২০,০০০ আৰু অঞ্চলটোত জন্মলাভ কৰা শিশুৰ সংখ্যা ৫০০। তেন্তে CBR হ'ল-

$$CBR = \frac{৫০০}{২০,০০০} \times ১০০০ = ২৫$$

আমি গম পালোঁ যে প্রতি এহেজাৰ জনসংখ্যাত CBR হ'ল ২৫। বিভিন্ন দেশত বিভিন্ন সময়ত CBR ভিন ভিন কাৰণ বছৰৰ এটা নির্দিষ্ট মাহৰ পাছতহে এই হাৰ জোখা হয়। পঞ্জীয়নভুক্ত জন্ম সংখ্যাৰ পৰা জীয়াই থকা শিশুৰ তথ্য সংগ্রহ কৰা হয়। কিন্তু সাধাৰণতে সকলো জন্ম পঞ্জীয়নভুক্ত নহয় আৰু সন্তান জন্ম দিব পৰা ক্ষমতা কেৱল মহিলা সকলৰহে থাকে। সেয়েহে জনসংখ্যা বৃদ্ধিৰ ক্ষেত্রত সাধাৰণ গর্ভধাৰণ হাৰ জোখাটোও প্রয়োজনীয়।

২.৪.২ সাধাৰণ গর্ভধাৰণৰ হাৰ (General Fertility Rate/GFR)

প্রতি বছৰে প্রতি ১৫-৪৯ বছৰীয়া এহেজাৰগৰাকী মহিলাই জন্ম দিয়া সন্তানৰ সংখ্যাক সাধাৰণ গর্ভধাৰণৰ হাৰ (GFR) বোলো। ইয়াক তলত দিয়া ধৰণে প্রকাশ কৰা হয়-

$$GFR = \frac{\text{এবছৰত জন্ম শিশুৰ সংখ্যা}}{\text{১৫-৪৯ বছৰীয়া মহিলাৰ সংখ্যা}} \times ১০০০$$

যদি কোনো এক নির্দিষ্ট এলেকাত ১৫-৪৯ বছৰীয়া মহিলাৰ সংখ্যা ৪০০০ গৰাকী হয় আৰু এটা বছৰত জন্ম লাভ কৰি জীয়াই থকা শিশুৰ সংখ্যা ২০০ টা হয়, তেন্তে GFR হ'ব-

$$GFR = \frac{২০০}{৪০০০} \times ১০০০ = ৫০$$

অর্থাৎ সন্তান জন্ম দিব পৰা বয়সৰ প্রতি ১০০০ গৰাকী মহিলাৰ বিপৰীতে সন্তান জন্ম হৈছে ৫০ টা। কিন্তু জন্ম হাৰ জোখা এই উপায়টোৰ কেইটামান দোষ আছে। কাৰণ ই মহিলাৰ প্রকৃত সন্তান জন্ম দিব পৰা বয়সক আওকাণ কৰে। থমছন আৰু লিৰিছৰ মতে যেতিয়া সন্তান জন্ম দিব পৰা বয়সৰ মহিলাৰ সংখ্যা বাঢ়ে তেতিয়া GFR সাধাৰণতে চাৰিৰ পৰা পাঁচ গুণ বঢ়িব। সেয়েহে তেওঁলোকৰ মতে, "জনসংখ্যাৰ সম্ভাব্য ভৱিষ্যৎ হাৰৰ পূর্বানুমান কৰিবলৈ এনে হাৰবোৰ ব্যৱহাৰ নকৰাই শ্রেয়।"

২.৪.৩ মৃত্যু হাৰ (Mortality or Death Rate)

মৃত্যু হাৰ হ'ল এবছৰত প্রতি ১০০০ গৰাকী ব্যক্তিৰ মাজেৰে মৃত্যু হোৱা লোকৰ সংখ্যা। জন্ম হাৰক যিদৰে CBR বোলা হয়, মৃত্যু হাৰক সেইদৰে অশোধিত মৃত্যু হাৰ (Crude Death Rate/CDR) বোলে। CDR জোখা পদ্ধতিটো হ'ল -

$$CDR = \frac{\text{এবছৰত হোৱা মৃত্যুৰ সংখ্যা}}{\text{জনসংখ্যা}} \times ১০০০$$

যদি কোনো এক নির্দিষ্ট এলেকাৰ মুঠ জনসংখ্যা ২৫,০০০ হয় আৰু মৃত্যুৰ সংখ্যা এবছৰত ৫০০ জন হয় তেন্তে

$$CDR = \frac{৫০০}{২৫০০০} \times ১০০০ = ২০$$

অর্থাৎ, প্রতি ১০০০ গৰাকী ব্যক্তিৰ মাজত CDR হ'ল ২০।

২.৪৪ নৱজাতকৰ মৃত্যু হাৰ (Infant Mortality Rate/IMR)

নৱজাতকৰ মৃত্যু হাৰ মানে হ'ল এটা বছৰত জন্মা প্রতি ১০০০ টা

শিশুৰবিপৰীতে সেই বছৰটোতে এবছৰ নহওঁতেই মৃত্যু হোৱা শিশুৰ সংখ্যা। ইয়াক তলত দিয়া ধৰণে প্ৰকাশ কৰিব পাৰি -

$$IMR = \frac{\text{নৱজাতকৰ মৃত্যুৰ সংখ্যা}}{\text{জন্মৰ সংখ্যা}} \times ১০০০$$

ধৰা হ'ল, কোনোবা এটা বছৰত পঞ্জীয়নভুক্ত মৃত শিশুৰ সংখ্যা ২৮০০ টা আৰু একেটা বছৰতে পঞ্জীয়নভুক্ত নৱজাতকৰ সংখ্যা ৪০,০০০ টা। তেন্তে-

$$IMR = \frac{}{৪০,০০০} \times ১০০০ = ৭০$$

অৰ্থাৎ, সেই বছৰত প্ৰতি ১০০০ টা নৱজাতকৰ বিপৰীতে IMR হ'ল ৭০।

২.৪.৫ মুঠ প্ৰব্ৰজন হাৰ (Net Migration Rate/NMR)

ই হ'ল প্ৰতি ১০০০ জনসংখ্যাৰ বিপৰীতে প্ৰব্ৰজনকাৰী (কোনো ঠাইলৈ নতুনকৈ অহা) আৰু বহিঃপ্ৰব্ৰজনকাৰীৰ (কোনো ঠাইৰ পৰা বাহিৰলৈ যোৱা) মাজত থকা পাৰ্থক্য। ইয়াক তলত দিয়া ধৰণে প্ৰকাশ কৰা হয় -

$$NMR = \frac{\text{প্ৰব্ৰজন - বহিঃপ্ৰব্ৰজন}}{\text{মুঠ জনসংখ্যা}} \times ১০০০$$

জনসংখ্যা বৃদ্ধিৰ হাৰ মানে হ'ল কোনো বছৰ নাইবা কোনো এটা দশকত দনসংখ্যা বঢ়া অথবা টুটাৰ তথ্য। ইয়াক শতাংশ ৰূপে প্ৰকাশ কৰা হয়। জন্মৰ হাৰ, মৃত্যুৰ হাৰ আৰু প্ৰব্ৰজনৰ হাৰে জনসংখ্যা বৃদ্ধিৰ হাৰক প্ৰভাৱিত কৰে। ইয়াক তলত দিয়া ধৰণে প্ৰকাশ কৰা হয়-

$$\text{বৃদ্ধিৰ হাৰ} = \frac{\text{জন্মহাৰ - মৃত্যুহাৰ} + \text{মুঠ প্ৰব্ৰজন হাৰ}}{১০}$$

জন্ম হাৰ, মৃত্যু হাৰ আৰু মুঠ প্ৰব্ৰজন হাৰ সাধাৰণতে প্ৰতি ১০০০ গৰাকী ব্যক্তিৰ বিপৰীতে নিৰ্ণয় কৰা হয়। বৃদ্ধিৰ হাৰ শতাংশ হিচাপত উলিওৱা হয়। এই সংখ্যাক ১০ ৰে হৰণ কৰা হয়।

২.৫ ভাৰতত জনসংখ্যা বৃদ্ধি (POPULATION GROWTH IN INDIA)

জনসংখ্যা আৰু এলেকাৰ ভিত্তিত ভাৰত হৈছে বিশ্বৰ ভিতৰতে অন্যতম বৃহৎ দেশ। ভাৰত হৈছে বিশ্বৰ ভিতৰত দ্বিতীয় সর্বাধিক জনবহুল দেশ। চীনৰ পিছতে ভাৰতত জনসংখ্যা সর্বাধিক। সমগ্র বিশ্বৰ শতকৰা ২.৪ শতাংশ এলেকা আগুৰি থকা ভাৰতত বসবাস কৰে বিশ্বৰ মুঠ জনসংখ্যাৰ শতকৰা ১৭.৩ শতাংশ লোক। ২০১১ চনৰ লোকপিয়ল অনুসৰি ভাৰতত মুঠ জনসংখ্যা হৈছে ১,২১০,১৯৩,৪২২ (১,২১ নিযুত) জন। ২০০১ চনত ভাৰতত মুঠ জনসংখ্যা আছিল ১,০২৮,৭৩৭,৪৩৬ জন। অন্য অর্থত ভাৰতত ২০০১-১১ দশকত জনসংখ্যা বৃদ্ধি পালে প্রায় ১৮১ নিযুত।

১৮৭১ চনত ভাৰতত প্রথমবাৰ লোকপিয়ল সম্পন্ন কৰা হৈছিল আৰু তাৰ পিছৰে পৰা প্রতি দহ বছৰৰ মূৰে মূৰে এই লোকপিয়ল সম্পন্ন কৰা হয়। ইয়াৰ দ্বাৰা ভাৰতীয় জনসংখ্যাৰ আকাৰ, সংৰচনা আৰু বৈশিষ্ট্যৰ বিষয়ে অধ্যয়ন কৰিব পৰা যায়। পুৰণি সময়ৰ পৰাই ভাৰতত জনসংখ্যাৰ বসতি অতি ঘন।

তালিকা ২.১ ভাৰতৰ জনসংখ্যা আৰু দশক ভিত্তিত বৃদ্ধি

লোকপিয়লৰ বর্ষ	জনসংখ্যা	দশকভিত্তিত বৃদ্ধি (শতকৰা হাৰ)	গড় বার্ষিক বৃদ্ধিৰ হাৰ (শতকৰা হাৰ)
১৯০১	২৩,৮৩,৯৬,৩২৭	-	-
১৯১১	২৫,২০,৯৩,৩৯০	৫.৭৫	০.৫৬
১৯২১	২৫,১৩,২১,২১৩	০.৩১	০.০৩
১৯৩১	২৭,৮৯,৭৭,২৩৮	১১	১.০৪
১৯৪১	৩১,৮৬,৬০,৫৮০	১৪.২২	১.৩৩
১৯৫১	৩৬,১০,৮৮,০৯০	১৩.৩১	১.২৫
১৯৬১	৪৩,৯২,৩৪,৭৭১	২১.৬৪	১.৯৬
১৯৭১	৫৪,৮১,৫৯,৬৫২	২৪.৮০	২.২০
১৯৮১	৬৮,৩৩,২৯,০৯৭	২৪.৬৬	২.২২
১৯৯১	৮৪,৬৪,২১,০৩৯	২৩.৮৭	২.১৬
২০০১	১,০২,৮৭,৩৭,৪৩৬	২১.৫৪	১.৯৭
২০১১	১,২১,০১,৯৩,৪২২১	১৭.৬৪	১.৬৪

(উৎস ঃ ভাৰতৰ লোকপিয়ল,২০১১)

বিংশ শতিকাৰ আৰম্ভণিতে ভাৰতত জনসংখ্যা আছিল প্রায় ২৩ কোটি ৮৪ লাখ। প্রায় এশ দহ বছৰৰ ভিতৰত এই জনসংখ্যাৰ চাৰিগুণৰো অধিক বৃদ্ধি হৈ ২০১১ চনত হ'লগৈ ১,২১ কোটি। অৱশ্যে বিংশ শতিকাৰ প্রথমার্ধত ভাৰতৰ এই জনসংখ্যাৰ এক চতুর্থাংশহে বৃদ্ধি

হৈছিল আৰু পৰৱৰ্তী অৰ্ধেক ভাগতহে অভূতপূৰ্ব হাৰত বাকী তিনি-চতুৰ্থাংশ জনসংখ্যাৰ বৃদ্ধি হোৱা দেখা যায়।

২.৫.১ ভাৰতত দশকভিত্তিত বৃদ্ধি (Decadal Growth in India)

ভাৰতত জনসংখ্যা বৃদ্ধিক চাৰিটা ভাগত বিভক্ত কৰিব পাৰি-

- ১৯০১-১৯২১ চনঃ স্থিৰ জনসংখ্যা।
- ১৯২১-১৯৫১ চনঃ নিয়মিত বৃদ্ধি।
- ১৯৫১-১৯৮১ চনঃ দ্ৰুত বৃদ্ধি।
- ১৯৮১-২০১১ চনঃ বৃদ্ধিৰ হাৰৰ অৱনমনৰ সুস্পষ্ট ইংগিতসহ উচ্চ হাৰত বৃদ্ধি।

ঊনবিংশ শতিকাত ভাৰতত জনসংখ্যাৰ অস্থিৰ আৰু স্থিৰ প্ৰকৃতিৰ বৃদ্ধি দেখা গৈছিল। ১৯২১ চন পৰ্যন্ত এই ধাৰা অব্যাহত থাকে। ১৯০১-১৯২১ ৰ সময়ছোৱাত ভাৰতৰ জনসংখ্যা হ্ৰাস পাইছিল আৰু ইয়াৰ কাৰণ আছিল কলেৰা, ইনফ্লুৱেঞ্জা, মেলেৰিয়া, প্লেগ, সৰু আই আদি মহামাৰী। ১৯১১-২১ ৰ দশকত এই প্ৰাকৃতিক পৰিঘটনাসমূহে ভাৰতৰ জনসংখ্যা হ্ৰাস কৰিছিল। মহামাৰী প্লেগে প্ৰায় ত্ৰিশ লাখ লোকৰ প্ৰাণ কাঢ়ি নিছিল। প্ৰথম বিশ্বযুদ্ধৰ পিছত ইনফ্লুৱেঞ্জা মহামাৰীয়ে সমগ্ৰ দেশতে কালৰূপ ধাৰণ কৰি বহু লোকৰ প্ৰাণ কাঢ়িছিল। মাত্ৰ তিনি মাহৰ পৰা চাৰি মাহ সময়ৰ ভিতৰত এক কোটি বিশ লাখৰ পৰা এক কোটি ত্ৰিশ লাখ লোকৰ প্ৰাণ কঢ়া এই মহামাৰীক ইতিহাসৰ আটাইতকৈ ভয়াবহ মহামাৰী বুলি গণ্য কৰা হয়।

১৯২১ চনৰ পৰা ১৯৫১ চনৰ সময়ছোৱাক জনসংখ্যাৰ নিয়মিত হাৰৰ বৃদ্ধিৰ যুগ আখ্যা দিয়া হয়। এই সময়ছোৱাত জন্ম হাৰ উচ্চ হোৱাৰ বিপৰীতে মৃত্যু হাৰ হ্ৰাস পাইছিল। লগতে কলেৰা, প্লেগ, সৰু আই আদি কেতবোৰ মহামাৰী নিয়ন্ত্ৰণলৈ আহিছিল।

স্বাধীনতাৰ পিছত ১৯৫১ চনৰ পৰা ১৯৮১ চনলৈ জন্মৰ হাৰ অতি উচ্চ হোৱাৰ ফলত জনসংখ্যাৰ অস্বাভাৱিক বৃদ্ধি হৈছিল। এই সময়ছোৱাত জনসংখ্যাৰ অভূতপূৰ্ব বৃদ্ধিৰ কাৰণ আছিল স্বাস্থ্য সেৱাৰ উন্নতি আৰু বৰ্ধিত উন্নয়নমূলক কাম-কাজ। জন্মৰ উচ্চ হাৰ আৰু মৃত্যুৰ নিম্ন হাৰৰ ফলত জনসংখ্যাৰ দ্ৰুত বৃদ্ধি হৈছিল।

১৯৮১-২০১১ চনলৈ জনসংখ্যা বৃদ্ধিৰ ক্ষেত্ৰত এক অৱনমনৰ ধাৰা পৰিলক্ষিত হয়। গ্ৰাম্য অঞ্চলসমূহ পৰ্যাপ্ত স্বাস্থ্য সেৱাৰ সুবিধা সম্প্ৰসাৰিত হৈছিল।

এই সময়ছোৱাৰ ভিতৰতে জন্ম হাৰ হ্রাস পাই ১৯৮১ চনৰ ৩৪ হাজাৰ জনৰ পৰা ২০১১ চনত ২৮ হাজাৰ জন হৈছিল।

তালিকা ২.২ জনসংখ্যাৰ জন্ম হাৰ আৰু মৃত্যু হাৰ

লোকপিয়লৰ বর্ষ	জন্ম হাৰ (প্রতি হাজাৰ জনৰ ভিতৰত)	মৃত্যু হাৰ (প্রতি হাজাৰ জনৰ ভিতৰত)
১৯১১	৪৯	৪৩
১৯২১	৪৮	৪৭
১৯৩১	৪৬	৩৬
১৯৪১	৪৫	৩১
১৯৫১	৪০	২৭
১৯৬১	৪২	২৩
১৯৭১	৩৭	১৫
১৯৮১	৩৪	১২
১৯৯১	৩১	১১
২০০১	২৬	৯
২০১১	২৮	৭

(উৎসঃ ভাৰতৰ লোকপিয়ল)

এয়া সত্য যে ১৯৫১ চনৰ পৰা পৰৱর্তী দশকসমূহ পর্যন্ত গড় মৃত্যুৰ হাৰ খৰতকীয়াকৈ হ্রাস পোৱাৰ বিপৰীতে ১৯৬১ চনলৈকে জন্মহাৰ প্রায় একে আছিল। মৃত্যু হাৰ হ্রাস পোৱাৰ অন্যতম কাৰণ আছিল মহামাৰীৰ কুপ্রভাৱ যথেষ্ট হ্রাস পাই নিয়ন্ত্রণলৈ আহিছিল। জনস্বাস্থ্যৰ সু-ব্যৱস্থা আৰু স্বাস্থ্য সেৱাৰ উন্নতিয়ে ভাৰতত মৃত্যু হাৰ হ্রাস পোৱাত অৰিহণা যোগাইছিল।

১৯৮১-১৯১১ দশকত ভাৰতত জনসংখ্যাৰ বৃদ্ধিৰ হাৰ আছিল ২৩.৮৭ শতাংশ আৰু বার্ষিক বৃদ্ধিৰ হাৰ আছিল ২.১৬ শতাংশ। ১৯৭১-৮১ দশকত প্রত্যক্ষ কৰা জনসংখ্যা বৃদ্ধিৰ হাৰতকৈ এইকেইটা হাৰ আছিল নিম্ন। ১৯৯১-২০০১ দশকলৈকে দশকভিত্তিত জনসংখ্যা বৃদ্ধিৰ হাৰ ২১.৫৪ শতাংশ আৰু বার্ষিক গড় বৃদ্ধিৰ হাৰ ১.৯৭ শতাংশৰ সৈতে জনসংখ্যা বৃদ্ধিৰ হাৰ অৱনমিত হোৱাৰ প্রক্রিয়া অব্যাহত থাকে। ২০০১-১১ ৰ সময়ছোৱাত জনসংখ্যাৰ দশকভিত্তিত বৃদ্ধিৰ হাৰ ৩.৯০ শতাংশ হ্রাস পাই এই হাৰ ১৭.৬৪ শতাংশ হৈছিল। স্বাধীনতাৰ সময়ৰ পৰা জনসংখ্যাৰ দশকভিত্তিত বৃদ্ধিৰ সর্বনিম্ন হাৰ প্রত্যক্ষ কৰা গৈছিল ২০০১-২০১১ দশকত।

১৯৯১-২০০১ ৰ সময়ৰ বার্ষিক গড় বৃদ্ধিৰ হাৰ ১.৯৭ শতাংশৰ পৰা হ্রাস

পাই ২০০১-১১ ৰ দশকত ১.৬৪ শতাংশ হৈছিল।

ভাৰতত জনসংখ্যা বৃদ্ধিৰ হাৰ অৱনমিত হোৱাৰ পিছতো এই হাৰ উচ্চ হৈয়ে আছিল। আনহাতে আন কেতবোৰ উন্নয়নশীল দেশ যেনে পাকিস্তান, নেপাল, বাংলাদেশ আদিত জনসংখ্যাৰ উচ্চ হাৰৰ বৃদ্ধি প্রত্যক্ষ কৰা গৈছিল। ভাৰতৰ তুলনাত এই চুবুৰীয়া ৰাষ্ট্রসমূহৰ লগতে আন এছিয়ান দেশসমূহৰ জন্মৰ হাৰ উচ্চ আছিল। অৱশ্যে এই ক্ষেত্রত মন কৰিবলগীয়া যে ভাৰতৰ মূল জনসংখ্যা ইমানেই অধিক আছিল যে কম হাৰৰ বৃদ্ধিয়েও এই জনসংখ্যা বৃদ্ধিত প্রভূত অৰিহণা যোগোৱাত সক্ষম হৈছিল।

২.৫.২ ভাৰতত জনসংখ্যাৰ উপাদান (Composition of Population of India)

লোকপিয়লৰ জৰিয়তে আহৰণ কৰা আটাইতকৈ উল্লেখযোগ্য জনতাত্বিক বৈশিষ্ট্য হৈছে বয়স আৰু লিংগৰ সংৰচনা। বয়স আৰু লিংগ হৈছে সমাজত এজন ব্যক্তিৰ ভূমিকাত ব্যাপক প্রভাৱ পেলাব পৰা দুটা গুণ।

- *লিংগৰ উপাদান* (Sex Composition)ঃ লিংগৰ উপাদান হৈছে মানৰ জনসংখ্যাৰ অন্যতম জনতাত্বিক বৈশিষ্ট্য। যিকোনো অর্থপূর্ণ জনতাত্বিক বিশ্লেষণৰ বাবে এই উপাদান হৈছে অত্যন্ত প্রয়োজনীয়। লিংগৰ সংৰচনাৰ পৰিৱর্তন ব্যাপক ৰূপত এখন সমাজৰ অন্তর্নিহিত আর্থ-সামাজিক আৰু সাংস্কৃতিক শৈলীত পৰিস্ফূট হয়।

  ২০১১ চনৰ লোকপিয়ল অনুসৰি মুঠ ১,২১,০১,৯৩,৪২২ জনসংখ্যাৰ ৬২,৩৭,২৪,২৪৮ জন হৈছে পুৰুষ আৰু ৫৮,৬৪,৬৯,১৭৪ গৰাকী হৈছে মহিলা। এই অনুসৰি প্রতি ১০০০ জন পুৰুষৰ বিপৰীতে মহিলাৰ সংখ্যা হৈছে ৯৪০ গৰাকী। ভাৰতত লিংগৰ অনুপাত সদায়ে মহিলাৰ প্রতিকূল হোৱাই দেখা যায়। ১৯০১ চনৰ পৰাই মহিলাৰ বিপৰীতে পুৰুষৰ সংখ্যা অধিক। মন কৰিবলগীয়া যে বিগত এশ দহ বছৰতপুৰুষ-মহিলাৰ এই অনুপাতৰ অহৰহ অৱনমন ঘটি আছে।

  প্রাক-স্বাধীনতা কালত ১৯৫১ চন পর্যন্ত লিংগৰ অনুপাতৰ অহৰহ অৱনমন ঘটা দেখা গৈছিল। স্বাধীনোত্তৰ কালত এই ধাৰা অব্যাহত থাকে আৰু ১৯৫১ ৰ পৰৱর্তী দুটা দশকত লিংগৰ অনুপাত তললৈ নামি ১৯৭১ ত ৯৩০ হৈছিল। ১৯৭১ ৰ পিছত এই ধাৰা একে ধৰণে থকা নাছিল আৰু প্রতিটো বর্ষত কেতিয়াবা হ্রাস অথবা কেতিয়াবা বৃদ্ধি হোৱা দেখা গৈছিল। ২০০১ আৰু ২০১১ ত এই হাৰ বৃদ্ধি হৈ প্রতি এহাজাৰ পুৰুষৰ বিপৰীতে মহিলাৰ সংখ্যা ক্রমে ৯৩৩ আৰু ৯৪০ হৈছিল।

তালিকা ২.৩ ভাৰতত লিংগৰ অনুপাতৰ হাৰ

লোকপিয়লৰ বর্ষ	লিংগৰ অনুপাত
১৯০১	৯৭২
১৯১১	৯৬৪
১৯২১	৯৫৫
১৯৩১	৯৫০
১৯৪১	৯৪৫
১৯৫১	৯৪৬
১৯৬১	৯৪১
১৯৭১	৯৩০
১৯৮১	৯৩৪
১৯৯১	৯২৭
২০০১	৯৩৩
২০১১	৯৪০

(উৎসঃ ভাৰতৰ লোকপিয়ল)

ভাৰতৰ লোকপিয়ল কর্তৃপক্ষই দেশৰ অসমান লিংগ সংৰচনাৰ কেতবোৰ সাধাৰণ কাৰণ নির্ধাৰণ কৰিছে-

- কন্যা শিশুক অৱহেলা কৰাৰ ফলত কম বয়সত মৃত্যুৰ উচ্চ হাৰ।
- প্রসূতিজনিত মৃত্যুৰ উচ্চ হাৰ।
- উচ্চ হাৰত কন্যা ভ্রূণ হত্যা।
- কন্যা শিশু হত্যা।
- জন্মতে লিংগৰ অনুপাতৰ পৰিৱর্তন।

➢ *বয়সৰ উপাদান* (Age Composition)ঃ জনসংখ্যাৰ বয়সৰ সংৰচনা অর্থাৎ জনসংখ্যাক বয়স অনুসৰি বিভিন্ন গোটত বিভাজন কৰা কার্য জনতাত্বিক বিশ্লেষণ আৰু উন্নয়নমূলক পৰিকল্পনাৰ এক গুৰুত্বপূর্ণ বিষয়। বয়সৰ সংৰচনাই বহলভাৱে উর্বৰতা, মৰণশীলতা আৰু পৰিয়াল পৰিকল্পনা আৰু সামাজিক ব্যৱস্থাৰ সৈতে সম্পর্কিত পৰিৱর্তনসমূহক সামৰি লয়। বয়সৰ সংৰচনাই জনতাত্বিক বিশ্লেষণৰ দিশক চেৰাই কেতবোৰ অতি গুৰুত্বপূর্ণ দিশক স্পর্শ কৰিছে। জনকল্যাণৰ বাবে জনতাৰ আঁচনি গ্রহণ কৰা হয় আৰু বর্তমান আৰু ভৱিষ্যতৰ জনসংখ্যাৰ প্রয়োজনে

জনকল্যাণৰ সূত্রক আকাৰ দি নির্ধাৰণ কৰে ।

নমুনা পঞ্জীয়ন পদ্ধতি (Sample Registration System, SRS) অনুসৰি ভাৰতৰ জনসংখ্যাৰ বয়সৰ উপাদানে দেখুৱাইছে যে ১৯৭১ ৰ পৰা ১৯৮১ ৰ সময় সীমাত ০-১৪ বছৰ বয়সৰ শিশুৰ জনসংখ্যাৰ হাৰ ৪১.২ ৰ পৰা ৩৮.১ ৰ শতাংশলৈ আৰু ১৯৯১ ৰ পৰা ২০১১ ৰ ভিতৰত ৩৬.৩ শতাংশৰ পৰা ২৯.৫ শতাংশলৈ হ্রাস পাইছে। আনহাতে অর্থনৈতিকভাৱে সক্রিয় জনসংখ্যাৰ (১৫-৫৯ বছৰ) হাৰ ১৯৭১ ৰ পৰা ১৯৮১ লৈ ৫৩.৪ শতাংশৰ পৰা ৫৬.৩শতাংশলৈ আৰু ১৯৯১ ৰ পৰা ২০১১ লৈ ৫৭.৭ শতাংশৰ পৰা ৬২.৫ শতাংশলৈ বৃদ্ধি হৈছে। উল্লিখিত এই সময়ছোৱাত উন্নত শিক্ষা, স্বাস্থ্যসেৱা আৰু আয়ুস কালৰ বৃদ্ধিৰ ফলত বৃদ্ধ লোকৰ সংখ্যা (৬০ ৰ উর্ধৰ) ৫.৩ শতাংশৰ পৰা ৫.৭ শতাংশ আৰু ৬ শতাংশৰ পৰা ৮ শতাংশলৈ বৃদ্ধি হৈছে।

২০১১ চনৰ লোকপিয়ল অনুসৰি ০-৬ বছৰ বয়সৰ শিশুৰ মুঠ সংখ্যা হৈছে ১৫ কোটি ৮৮ লাখ। ইয়াৰ পৰা এটা কথা লক্ষ্য কৰিব পাৰি যে ২০০১-২০১১ ৰ দশকত দেশত বৃদ্ধি পোৱা মুঠ ১৮ কোটি ১০ লাখ লোকৰ ৮৮ শতাংশই হৈছে ০-৬ বছৰৰ শিশু। ২০০১ চনত ০-৬ বছৰ বয়সৰ শিশুৰ মুঠ সংখ্যা আছিল ১৬ কোটি ৩৮ লাখ অর্থাৎ ২০১১ চনতকৈ প্রায় ৫০ লাখ অধিক। অন্য ধৰণে ক'বলৈ গ'লে ২০১১ চনত ০-৬ বছৰ বয়সৰ শিশু জনসংখ্যাৰ হাৰ মুঠ জনসংখ্যাৰ ১৩.১২ শতাংশ হোৱাৰ বিপৰীতে ২০০১ চনত এই হাৰ আছিল মুঠ জনসংখ্যাৰ ১৫.৯৩ শতাংশ। এই অৱনমনৰ হাৰ হৈছে ২.৮ শতাংশ আৰু এয়া এক যোগাত্মক ইংগিত। সাধাৰণ ভাষাত ক'বলৈ গ'লে ১৫ বছৰৰ তলৰ শিশুৰ জনসংখ্যা হ্রাস পাইছে আৰু ইয়াৰ বিপৰীতে দেশত বৃদ্ধ লোকৰ সংখ্যা বৃদ্ধি হৈছে।

অগ্রগতি নিৰীক্ষণ

প্রশ্ন নং ১ঃ জনসংখ্যা বৃদ্ধিৰ কাৰকবোৰ কি কি?

.....

.....

প্রশ্ন নং ২ঃ জন্ম হাৰ কিয় বৃদ্ধি পায়?

.....

.....

প্রশ্ন নং ৩ঃ গর্ভধাৰণৰ হাৰ কিয় বৃদ্ধি পায়?

.....

.....

প্ৰশ্ন নং ৪ঃ মৃত্যু হাৰ কি?

.....

.....

প্ৰশ্ন নং ৫ঃ ভাৰতত সৰ্বপ্ৰথম কোন বৰ্ষত লোকপিয়ল সম্পন্ন কৰা হৈছিল?

.....

প্ৰশ্ন নং ৬ঃ ভাৰতৰ লোকপিয়ল কৰ্তৃপক্ষই আঙুলিয়াই দিয়া ভাৰতত লিংগৰ অসমান অনুপাতৰ কেতবোৰ কাৰণ উল্লেখ কৰক।

.....

.....

প্ৰশ্ন নং ৭ঃ বিগত দুটা দশকত দেশত বৃদ্ধ লোকৰ সংখ্যা বৃদ্ধি পোৱাৰ অন্তৰ্নিহিত কাৰণসমূহ কি কি?

.....

.....

২.৬ ভাৰতত জনসংখ্যা বৃদ্ধিত প্ৰভাৱ পেলোৱা কাৰকসমূহ (FACTORS INFLUENCING POPULATION GROWTH IN INDIA)

ভাৰত হৈছে এক জনবহুল দেশ আৰু ইয়াৰ কাৰণ হৈছে দেশৰ অৰ্থনৈতিক উন্নয়নৰ হাৰতকৈ জনসংখ্যা বৃদ্ধিৰ হাৰ অতি দ্ৰুত। ভাৰতত জনসংখ্যা বৃদ্ধিত অৰিহণা যোগোৱা বহুকেইটা কাৰক আছে -

- *মৃত্যুহাৰ হ্ৰাস* (Decrease in Death Rate) ঃ মৃত্যু হাৰ হ্ৰাস অৰ্থাৎ মৰণশীলতাৰ হাৰ নিম্নগামী হোৱাটো হৈছে জনসংখ্যা বৃদ্ধিৰ অন্যতম কাৰণ। উন্নত ঔষধৰ আৱিষ্কাৰৰ ফলত মানুহে বহুতো দু�ৰাৰোগ্য ৰোগক জয় কৰিবলৈ সক্ষম হৈছে। শেহতীয়া ঔষধসমূহে প্ৰায় ভাগ মাৰাত্মক ৰোগৰ চিকিৎসা সম্ভৱ কৰি তুলিছে। ইয়াৰ দ্বাৰা মানুহৰ আয়ুস বৃদ্ধি হৈছে। এনেদৰে মৰণশীলতাৰ হাৰ হ্ৰাস পাই জনসংখ্যা বৃদ্ধি হৈছে।

  আধুনিক ঔষধ আৰু বিভিন্ন ৰোগৰ উন্নত চিকিৎসাৰ দ্বাৰা সামগ্ৰিক মৃত্যু হাৰ তললৈ নামিছে। ইয়াৰ যোগাত্মক দিশ হৈছে আমি এইসমূহৰ দ্বাৰা বিভিন্ন ৰোগৰ সৈতে যুঁজি মৃত্যুক ভেঁটা দিবলৈ সক্ষম হৈছো। জনস্বাস্থ্যৰ উন্নতি হৈছে জনসংখ্যাৰ বৃদ্ধিত প্ৰভাৱ পেলোৱা অন্যতম বৈশিষ্ট্য।

- *জন্মহাৰৰ বৃদ্ধি* (Rise in Birth Rate)ঃ উচ্চ হাৰৰ জনসংখ্যাৰ অন্যতম কাৰণ হৈছে জন্মহাৰৰ বৃদ্ধি। চিকিৎসা শাস্ত্ৰৰ উন্নতিৰ ফলত দেশৰ মৃত্যু হাৰ হ্ৰাস পোৱাৰ বিপৰীতে জন্ম হাৰ বৃদ্ধি হৈছে আৰু ইয়াৰ ফলত ভাৰততত জনসংখ্যাৰ বিস্ফোৰণ ঘটিছে। তদুপৰি ভাৰতীয়সকলৰ গড় আয়ুস বৃদ্ধিৰ লগতে প্ৰজননক্ষম মহিলাৰ জীৱিতকালৰ অনুপাত বৃদ্ধি হৈছে।
- *প্ৰবজন* (Migration) ঃ জনসংখ্যা বৃদ্ধিৰ আন এটা কাৰণ হৈছে গ্ৰামাঞ্চলৰ পৰা নগৰ অঞ্চললৈ লোকসকলৰ প্ৰব্ৰজন। মহানগৰীয় এলেকাসমূহত জনসংখ্যাৰ বৃদ্ধি অভূতপূৰ্ব। বিদ্যালয় আৰু মহাবিদ্যালয়ত নামভৰ্তিৰ বাবে অহাছাত্ৰ-ছাত্ৰীসকলৰ আৰু নিযুক্তিৰ সন্ধানত অহা যুৱসকলৰ সংখ্যা যথেষ্ট পৰিমাণে বৃদ্ধি হৈছে।
- *শিক্ষাৰ অভাৱ* (Lack of Education)ঃ অধিক জনসংখ্যাৰ আন এটা কাৰণ হৈছে নিৰক্ষৰতা। শিক্ষাৰ পোহৰ নেদেখা লোকসকলে জনসংখ্যা ৰোধ কৰাত ব্যৰ্থ হয়। জনসংখ্যা নিয়ন্ত্ৰণ কৰাৰ পদ্ধতি সম্পৰ্কেও তেওঁলোক অজ্ঞাত। নিৰক্ষৰসকলৰ মাজতে পৰিয়াল পৰিকল্পনাৰ অভাৱ পৰিলক্ষিত হয়। জনসংখ্যা বৃদ্ধিৰ ই হৈছে গুৰুত্বপূৰ্ণ কাৰক। নিৰক্ষৰতা আৰু পৰিয়াল পৰিকল্পনাৰ পদ্ধতিৰ উপযোগিতা আৰু ব্যৱহাৰৰ সন্দৰ্ভত অজ্ঞতাৰ বাবে বিশেষকৈ গ্ৰামাঞ্চলত উচ্চ হাৰত জনসংখ্যা বৃদ্ধি হৈছে।
- *পুত্ৰ সন্তানৰ প্ৰত্যাশা* (Desire for Male Child)ঃ হিন্দু বিশ্বাস অনুসৰি কেৱল পুত্ৰৰ দ্বাৰাহে মোক্ষ লাভ কৰাৰ লগতে পৰিয়াল আগবঢ়াই নিব পৰা যায়। ইয়াৰ লগতে বিশ্বাস কৰা হয় যে বৃদ্ধ বয়সত পুত্ৰইহে পিতৃ-মাতৃক চোৱা-চিতা কৰিব। সেই বাবে দম্পত্তিৰ মাজত পুত্ৰ সন্তানৰ মোহ থাকে। সেই বাবে কেইবাগৰাকী কন্যা থকা বহু পৰিয়ালত কেৱল এটি পুত্ৰৰ আশাত সন্তান জন্ম দিয়াটো অব্যাহত থকা দেখা যায়।
- *কম বয়সত বিবাহ* (Marriage at Low Age)ঃ ভাৰতীয় নাৰীৰ কম বয়সত বিবাহপাশত আৱদ্ধ হোৱাটো হৈছে দেশৰ জনসংখ্যা বৃদ্ধিৰ অন্যতম কাৰণ। যিহেতুকে বিবাহৰ সময়ত বয়স কম হয় সেইবাবে প্ৰাপ্তবয়স্কৰ প্ৰজনন ক্ষমতা অথবা বিবাহপাশত আবদ্ধ হ'বলৈ এগৰাকী মহিলাৰ বয়স কমেও ১৮ আৰু পুৰুষৰ কমেও ২১ বছৰ হোৱাটো বাধ্যতামূলক। কিন্তু অতি আশ্চৰ্যজনকভাৱে প্ৰায় ২৬ শতাংশ মহিলাই ১৫ বছৰ বয়সত বিবাহত বহাৰ বিপৰীতে ৫৪ শতাংশ মহিলাই ১৮ বছৰ নৌহওঁতেই বিবাহপাশত আবদ্ধ হয়।

২.৭ অধ্যায়টিৰ পৰা আমি কি শিকিলোঁ

- 'জনসংখ্যা বৃদ্ধি' বোলা ধাৰণাৰে সময় বাগৰাৰ লগে লগে জনসমষ্টি এটাত মানুহৰ সংখ্যা কিমান বাঢ়িল অথবা কমিল তাৰ হিচাপ আৰু কাৰণবোৰৰ কথা বুজোৱা হয়।

- সাধাৰণ মৃত্যুহাৰ কমি যোৱা বাবে, জন্মাৰ সময়তে আয়ুস বৃদ্ধিৰ প্রত্যাশা বাঢ়ি যোৱা বাবে আৰু গর্ভধাৰণৰ হাৰ উচ্চ হোৱা বাবে ভাৰতৰ জনসংখ্যা অবিৰতভাৱে বৃদ্ধি পাবলৈ ধৰিছে।
- ভাৰত হৈছে বিশ্বৰ ভিতৰত দ্বিতীয় সর্বাধিক জনবহুল দেশ। চীনৰ পিছতে ভাৰতত জনসংখ্যা সর্বাধিক। সমগ্র বিশ্বৰ শতকৰা ২.৪ শতাংশ এলেকা আগুৰি থকা ভাৰতত বসবাস কৰে বিশ্বৰ মুঠ জনসংখ্যাৰ শতকৰা ১৭.৩ শতাংশ লোক।
- জনসংখ্যা বৃদ্ধিৰ সবাতোকৈ উল্লেখযোগ্য কাৰক তিনিটা হ'ল জন্ম হাৰ, মৃত্যু হাৰ আৰু প্রব্রজন। চিন্তাজনকভাৱে জনসংখ্যা বৃদ্ধি পোৱাৰ মূল কাৰণ হ'ল অতি উচ্চ জন্মহাৰ।
- জন্মৰ হাৰ উচ্চ হোৱাৰ কাৰণ হ'ল নিৰক্ষৰতা, পৰিয়াল পৰিকল্পনা বিষয়ক জ্ঞানৰ অভাৱ, কম বয়সতে বিয়া হোৱা, সামাজিক বিশ্বাস আৰু পৰম্পৰা, ল'ৰা সন্তান সম্পর্কে মনোভাৱ ইত্যাদি। মানুহৰ সন্তান জন্ম দিব পৰা ক্ষমতা বাঢ়ি যোৱাটোও জন্মৰ হাৰ বৃদ্ধি পোৱাৰ আন এক উল্লেখযোগ্য কাৰণ।
- ২০১১ চনৰ লোকপিয়ল অনুসৰি ভাৰতত মুঠ জনসংখ্যা হৈছে ১,২১০,১৯৩,৪২২ জন। ২০০১ চনত ভাৰতত মুঠ জনসংখ্যা আছিল ১.০২৮,৭৩৭,৪৩৬ জন। অন্য অর্থত ভাৰতত ২০০১-১১ দশকত জনসংখ্যা বৃদ্ধি পালে প্রায় ১৮১ নিযুত।
- জনসংখ্যা বৃদ্ধিৰ নির্ণায়ক জোখাৰ দুটামান উপায় হ'ল অশোধিত জন্ম হাৰ, মৃত্যু হাৰ, নৱজাতকৰ মৃত্যু হাৰ, সাধাৰণ গর্ভধাৰণৰ হাৰ আৰু মুঠ প্রব্রজন হাৰ।
- ভাৰতত জনসংখ্যা বৃদ্ধিক চাৰিটা ভাগত বিভক্ত কৰিব পাৰি-১৯০১-১৯২১ চনঃ স্থিৰ জনসংখ্যা,১৯২১-১৯৫১ চনঃ নিয়মিত বৃদ্ধি, ১৯৫১-১৯৮১ চনঃ দ্রুত বৃদ্ধি আৰু ১৯৮১-২০১১ চনঃ বৃদ্ধিৰ হাৰৰ অৱনমনৰ সুস্পষ্ট ইংগিতসহ উচ্চ হাৰত বৃদ্ধি।

  প্রথম দুটা দশক আছিল স্থিৰ জনসংখ্যাৰ যুগ। এই সময়ছোৱাত মৃত্যু হাৰ আছিল অতি উচ্চ। ১৯২১ চনৰ পৰা ১৯৫১ চনৰ সময়ছোৱাক জনসংখ্যাৰ নিয়মিত হাৰৰ বৃদ্ধিৰ যুগ আখ্যা দিয়া হয়। এই সময়ছোৱাত জন্ম হাৰ উচ্চ হোৱাৰ বিপৰীতে মৃত্যু হাৰ হ্রাস পাইছিল। স্বাধীনতাৰ পিছত ১৯৫১ চনৰ পৰা ১৯৮১ চনলৈ জন্মৰ হাৰ অতি উচ্চ থকাৰ ফলত জনসংখ্যাৰ অস্বাভাৱিক বৃদ্ধি হৈছিল।
- ভাৰতত জনসংখ্যা বৃদ্ধিৰ হাৰ অৱনমিত হোৱাৰ পিছতো এই হাৰ উচ্চ হৈয়ে আছিল। ইয়াৰ কাৰণ হৈছে ভাৰতৰ মূল জনসংখ্যা ইমানেই অধিক আছিল যে কম হাৰৰ বৃদ্ধিয়েও এই জনসংখ্যা বৃদ্ধিত প্রভূত অৰিহণা যোগাইছিল।
- লোকপিয়লৰ জৰিয়তে আহৰণ কৰা আটাইতকৈ উল্লেখযোগ্য জনতাত্বিক বৈশিষ্ট্য হৈছে বয়স আৰু লিংগৰ সংৰচনা। লিংগৰ উপাদান হৈছে মানৱ জনসংখ্যাৰ অন্যতম জনতাত্বিক বৈশিষ্ট্য। যিকোনো অর্থপূর্ণ জনতাত্বিক বিশ্লেষণৰ বাবে এই উপাদান হৈছে

অত্যন্ত জৰুৰী। লিংগৰ সংৰচনাৰ পৰিৱৰ্তন ব্যাপকৰূপত এখন সমাজৰ অন্তর্নিহিত আর্থ-সামাজিক আৰু সাংস্কৃতিক শৈলীত পৰিস্ফুট হয়।

- জনসংখ্যাৰ বয়সৰ সংৰচনা অর্থাৎ জনসংখ্যাক বয়স অনুসৰি বিভিন্ন গোটত বিভাজন কৰা কার্য জনতাত্বিক বিশ্লেষণ আৰু উন্নয়নমূলক পৰিকল্পনাৰ এক গুৰুত্বপূর্ণ বিষয়।
- ভাৰতত জনসংখ্যা বৃদ্ধিৰ বিভিন্ন কাৰণ হৈছে মৃত্যুহাৰ হ্রাস, জন্ম হাৰ বৃদ্ধি, প্রব্রজন, নিৰক্ষৰতা আদি।

২.৮ অধিক জানিবলৈ

ইংৰাজী গ্রন্থঃ

1) Bhende, Asha, A. and Tara Kanikar.(2006).*Principles of Population Studies*.Mumbai:Himalaya Publishing House.
2) Raj.Hans(1990).*Fundamentals of Demography(Population studies with special reference to India)*.Delhi:Surjeet Publications.
3) Sinha.V.C. and E. Zacharia.(2007).*Elements of Demography(With Demographic Profile of India and the World)*.New Delhi:Allied Publishers Pvt. Ltd.
4) Majumdar P.K.(2013).*India's Demography-Changing Demographic Scenerio in India*.New Delhi:Rawat Publications.

২.৯ অগ্রগতিৰ খতিয়ান

১ নং প্রশ্নৰ উত্তৰ ঃ মানুহৰ সংখ্যাৰ স্বাভাৰিক বৃদ্ধিয়ে সাধাৰণতে জনসংখ্যা বৃদ্ধি কৰে। মৃত্যুতকৈ জন্মৰ হাৰ বেছি হ'লে জনসংখ্যা বাঢ়ে। কিন্তু কোনো এক নির্দিষ্ট অঞ্চলত প্রব্রজনেও জনসংখ্যা বৃদ্ধি কৰিব পাৰে। বহিঃপ্রব্রজনতকৈ কোনো অঞ্চললৈ অহা মানুহৰ বেছি হ'লে জনসংখ্যা বাঢ়ে। জনসংখ্যা বৃদ্ধিৰ প্রধান কাৰকবোৰ হ'ল জন্মৰ হাৰ, মৃত্যুৰ হাৰ আৰু প্রব্রজন।

২ নং প্রশ্নৰ উত্তৰ ঃ জন্মৰ হাৰ উচ্চ হোৱাৰ কাৰণ হ'ল নিৰক্ষৰতা, পৰিয়াল পৰিকল্পনা বিষয়ক জ্ঞানৰ অভাৱ, কম বয়সতে বিয়া হোৱা, সামাজিক বিশ্বাস আৰু পৰম্পৰা, ল'ৰা সন্তান সম্পর্কে মনোভাৱ ইত্যাদি।

৩ নং প্রশ্নৰ উত্তৰ ঃ ভাৰতত গর্ভধাৰণৰ হাৰ বৃদ্ধি হোৱাৰ বহুকেইটা আর্থ-সামাজিক আৰু ভৌতিক